

O DŁUGIM TRWANIU ANTOLOGII NA PRZYKŁADZIE *SPECULUM EXEMPLORUM*

On the Longevity of Anthologies: The Case of *Speculum exemplorum*

MAGDALENA PISKALA

Polska Akademia Nauk, Polska

E-mail: magda.piskala@poczta.onet.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9178-6114>

Abstract

The article discusses a long-standing presence of three Neo-Latin anthologies. The popularity they enjoyed across Europe throughout the whole early modern period can be attributed not only to their content but most of all to the usefulness that stemmed from a clear and intelligible structure that enabled readers to find the subject matter they were looking for with hardly any effort. The most popular anthologies of quotations such as *Manipulus florum* by Thomas of Ireland or *Polyanthea* not so much endured in more or less the same form as a result of consecutive editions but rather lived as a consequence of changes made by their successive editors who kept supplementing and amending the content, modifying the composition and making the anthologies more and more orderly by adding new practical indices. One striking example of this is a preachers' compendium *Speculum exemplorum*. Despite its medieval origin, it re-emerged and gained popularity thanks to its 17th-century editor, the Jesuit Johannes Major. Being continually published, altered and expanded, it gained yet another life through Szymon Wysocki's translation into Polish. This particular edition led a life of its own and following its new editions and further publications, it became a significant and a long-lasting phenomenon in the Old Polish literature that inspired further adaptations in the East Slavic languages.

Keywords: anthology, Neo-Latin literature, translation, Old Polish literature, preachers' compendium

Streszczenie

Artykuł omawia kwestię długiego trwania trzech antologii nowołacińskich. O ich ogromnej popularności w Europie przez cały okres nowożytny zdecydowały nie tylko zawartość, ale przede wszystkim użyteczność wynikająca z prostej i jasnej struktury, pozwalającej na łatwe odnajdywanie treści. Zbiory cytatów, takie jak *Manipulus florum* Tomasza z Irlandii czy *Polyanthea*, nie tyle trwały powielane w kolejnych dodrukach, ile żyły dzięki ciągłym zmianom, jakie wprowadzali

kolejni redaktorzy uzupełniający i korygujący materiał, a także modyfikujący układ treści oraz porządkujący je z pomocą kolejnych użytecznych indeksów. Na tym tle wyróżnia się kompendium kaznodziejskie zatytułowane *Speculum exemplorum*. Mimo swej średniowiecznej proveniencji odrodziło się dzięki redakcji jezuita Joannesa Majora. Wciąż drukowane i poszerzane zyskało też nową odsłonę za sprawą tłumaczenia Szymona Wysockiego, które dzięki kolejnym wydaniom i nowym redakcjom nie tylko stało się ważnym i długotrwałym zjawiskiem w literaturze staropolskiej, ale też otworzyło drogę adaptacjom w językach wschodniosłowiańskich.

Słowa kluczowe: antologia, literatura nowołacińska, przekład, literatura staropolska, kompendium kaznodziejskie

Wszelkiego rodzaju wypisy cytatów, wyciągi istotnych wiadomości, skróty i omówienia ważnych dzieł zawsze cieszyły się dużym zainteresowaniem ludzi wykształconych. Sporą część tego typu tekstów tworzono na użytek prywatny, inne z myślą o szerszym kręgu odbiorców. Niektóre powstawały po to, by zgromadzić, uporządkować i utrwalić w pamięci dostępną kolekcjonerowi wiedzę zawartą w książkach. Było to związane z towarzyszącym erudytom i bibliofilom wszystkich epok przekonaniem o nietrwałości bądź utrudnionej dostępności materialnych przekazów owych dzieł oraz o niemożności zgłębienia wszystkich istniejących ksiąg, co doskwierało już humanistom wieku XII, a zaczęło poważnie niepokoić uczonych epoki druku¹. Inne antologie tworzono z myślą o ich walorach użytkowych, szczególnie jeśli były komponowane w sposób klarowny, gwarantujący łatwość korzystania ze zgromadzonego materiału przez osoby pragnące wykazać się erudycją: kaznodziejów, studentów, wszelkiej maści ludzi pióra. Antologie cytatów ułatwiały nauczanie i pisanie, oferując gotowe fragmenty, a przy okazji pełniły funkcję protoencyklopedii, dostarczając wszechstronnej niekiedy wiedzy na temat danego zagadnienia.

Zapewne to właśnie kryterium użyteczności przejawiające się wielkością zgromadzonego materiału i przejrzystością uporządkowania decydowało o popularności danej antologii, zapewniając jej niekiedy nadzwyczajnie długie trwanie, a może nawet należałoby powiedzieć – życie, gdyż funkcjonowanie danego dzieła nie ograniczało się do powielania treści w kolejnych edycjach, lecz przeciwnie – polegało na ciągłej, choć nigdy drastycznej przemianie, uzupełnianiu, kolejnych redakcjach, dzięki którym dawną kolekcję dostosowywano do potrzeb nowych odbiorców.

Wskazanymi powyżej cechami, a więc wielością i różnorodnością treści, ładem polegającym na klasyfikacji zgromadzonego materiału według uporządkowanych alfabetycznie zagadnień, a także dbałością o wskazanie pierwotnego pochodzenia zebranych fragmentów, wyróżniały się m.in. dwie bardzo popularne przez całą

¹ Więcej na ten temat vide A. Blair, *Reading Strategies of Coping With Information Overload ca 1550–1700*, „Journal of the History of Ideas”, vol. 64 (2003), nr 1, s. 11–28.

dobę nowożytną antologię. Pierwsza z nich, *Manipulus florum* Tomasza z Irlandii, powstała jeszcze przed wynalezieniem druku². Florilegium to skomponowane w Paryżu w 1306 r. zachowało się w ponad dwustu odpisach i doczekało ponad pięćdziesięciu wydań między piacenckim pierwodrukiem z 1483 a 1887 r., a obecnie dostępne jest w formie edycji hipertekstowej³. I choć the Electronic *Manipulus florum* Project ma charakter badawczy i kierowany jest głównie do osób zawodowo zainteresowanych tego rodzaju źródłami, to przecież nic nie stoi na przeszkodzie, by inni użytkownicy cieszyli się ze zgromadzonego przez średnio-wiecznego kompilatora materiału i wykorzystywali go do swych indywidualnych potrzeb. Trzeba przy tym mieć świadomość, że *Manipulus florum* nie jest antologią jednorodną. Przeciwnie, wraz z kopiowaniem i drukowaniem kolekcja była przeredagowywana, poszerzana, publikowana niekiedy pod zmodyfikowanym tytułem⁴. Miała też drugi obieg czytelniczy jako część składowa innego niezwykle długowiecznego zbioru, mianowicie *Polyanthei*.

Tę z kolei kolekcję zapoczątkował Domenico Nanni Mirabelli (ok. 1455–1528). Pierwodruk ukazał się w roku 1503⁵. O jej popularności i użyteczności świadczą nie tylko liczne wydania drukowane w różnych europejskich oficynach, ale również to, że zbiór był stale uzupełniany. W XVI w. był poszerzany przez Bartolomea Amantio, Francesca Tortiego oraz anonimowego redaktora, który edycję lyońską z 1600 r. opatrzył dodatkami (*Additiones*). W roku 1604 zbiór doczekał się zupełnie nowej redakcji Josefa Langego (Langius)⁶, a od roku 1620 do grona redaktorów

² Więcej na ten temat vide R. Rouse, M. Rouse, *Preachers, Florilegia and Sermons: Studies on the „Manipulus Florum” of Thomas of Ireland*, Toronto 1979, oraz A. Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford 1996, s. 39–50.

³ <https://manipulus-project.wlu.ca/index.html> (d.d. 21.04.2021).

⁴ Wyraźnie odmienna jest wenecka edycja z 1550 r. oraz edycja lyońska z 1567 r., vide więcej: <https://manipulus-project.wlu.ca/page6.html> (d.d. 21.04.2021); <https://manipulus-project.wlu.ca/page8.html> (d.d. 21.04.2021).

⁵ *Polyanthea. Opus suavisissimis floribus exornatum, compositum per Dominicum Nanum Mirabellium [...] ad communem utilitatem*, Saonae: Franciscus de Silva, 1503.

⁶ Antologie cytatów sygnowane nazwiskiem Langiusa ukazywały się też pod innymi jeszcze, nie wskazującymi związku z *Polyanthea*, tytułami: *Adagia sive sententiae proverbiales Graecae, Latinae, Germanicae ex praecipuis autoribus collectae ac brevibus notis illustratae*, Argentorati: Josias Rihelius, 1596; *Loci communes sive Florilegium rerum et materiarum selectarum [...] ex sacris literis, patribus item, aliisque linguae Graecae et Latinae scriptoribus probatis collectum*, Argentorati: Josiae Rihelii Haeredes, 1598; *Anthologia sive Florilegium rerum et materiarum selectarum [...] ex sacris literis, patribus item aliisque linguae Graecae et Latinae scriptoribus probatis collectum* [...], Argentorati, Wilhelmus Christianus Glaserus, 1631. Vide też M. Mejor, *Polyanthea Nova von Joseph Lange: ein Exampel der neulateinischen Florilegia*, w: *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies. Copenhagen 12 August to 17 August 1991*, „Medieval and Renaissance Texts and Studies” vol. 120, Tempe, Arizona 1997, s. 654–663 oraz *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Supplement der Erstausgabe*, herausg. von A. Henkel, A. Schöne, Stuttgart 1976, s. LXVII–LXVIII; A. Moss, *Printed Commonplace-Books...*, s. 91–95, 205–207.

dołączył Franciscus Sylvius Insulanus (właśc. François du Bois), który w przedmowie do czytelników jako współtwórcę florilegium wskazuje również jego kolońskiego wydawcę Maternusa Cholinusa⁷. W XVII w. dzieło ukazywało się pod zmodyfikowanymi tytułami *Polyanthea nova*, *Novissima Polyanthea*, a te uzupełnione przez Sylwiusa jako *Florilegium magnum seu Polyanthea*. Swoistym kontynuatorem *Polyanthei* był Janus Gruterus, który przydał jej tom drugi⁸. Do popularnego tytułu nawiązywali też inni zbieracze cytatów. Wydawcy *opus magnum* Laurensa Beyerlincka, mianowicie *Magnum theatrum vitae humanae*, zapewniali w podtytule, że materiał tej bardzo obszernej encyklopedii został uporządkowany według standardów *Polyanthei*⁹. Omawiana antologia stała się więc marką wydawniczą kojarzoną z wysokim poziomem publikacji o charakterze kompendium, co zaczęli wykorzystywać inni twórcy tego typu dzieł. I tak Ippolito Marracci wyzyskał znany szyld dla swej antologii imion i enkomiiów maryjnych¹⁰. Podobnie postąpił jezuita Andreas Spanner, twórca zbioru *Polyanthea sacra*¹¹.

Kompilacja sporządzona przez Nanniego była zbiorem obszernym¹². Poza fragmentami biblijnymi, pisarzami chrześcijańskimi, cytatami z autorów greckich i rzymskich zawierała także wyimki z dzieł Dantego i Petrarcki, co musiało uchodzić za duży atut, skoro w wydaniu z 1517 r. zostało to podkreślone na karcie tytułowej¹³. Sama antologia mimo okazałych rozmiarów wyróżniała się przejrzystością. Cytaty pogrupowano w hasła, które ułożono alfabetycznie, a na marginesach

⁷ Vide Fr. Sylvius, *Benevolis lectoribus*, w: *Florilegii magni seu Polyantheae floribus novissimis sparsae libri XX* [...], Argentorati: Haeredes Lazari Zetzneri, 1645, k.):2r.

⁸ *Florilegii Magni seu Polyantheae Tomus secundus*, Argentorati: Haeredes Lazari Zetzneri, 1624. Vide też S. A. Vosters, *Love Fever. Guevara, Gruterus, Catsius and „Schoonhovius”*, „Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies”, vol. XLVI (1997), s. 279–321.

⁹ L. Beyerlinck, *Magnum theatrum vitae humanae, hoc est rerum divinarum humanarumque syntagma catholicum, philosophicum, historicum et dogmaticum* [...] *ad normam Polyantheae universalis dispositum* [...], t. 1–7, Coloniae Agrippinae: Arnoldus et Antonius Hieratus, 1631.

¹⁰ I. Marracci, *Polyanthea Mariana in libros XVIII distributa, in qua Deiparae Virginis Marie nomina et selectiora encomia ex ss. Patrum aliorumque sacrorum scriptorum praesertim veterum monumentis collecta* [...], Coloniae Agrippinae: Petrus Ketteler, 1684.

¹¹ A. Spanner, *Polyanthea sacra ex universae Sacrae Scripturae utriusque testamenti figuris, symbolis, testimoniis, nec non e selectis patrum, aliorumque auctorum, sententiis, erudita interpretationibus, similitudinibus, rarisque historiis collecta et copiosis, exquisitisque materiis moralibus de virtutibus et vitis pro concionibus efformandis adornata* [...], t. 1–2, Venetiis: Michael Haertz, 1709.

¹² Wydanie z 1503 r. oceniane jest na 430 tysięcy słów, a lista autorów wykorzystanych przez kompilatora zawiera 163 nazwiska; vide A. Blair, *Too Much to Know. Managing Scholarly Information Before the Modern Age*, New Haven–London 2010, s. 177–178.

¹³ *Polyanthea. Opus suavissimis floribus exornatum compositum per Dominicum Nanum Mirabellium* [...] *ad communem utilitatem. Addita nunc primum est Latina interpretatio versuum Dantis et Petrarcae, quos ipsi Italico idiomate conscripserunt*, in libera Argentina apud Matthiam Schurerium 1517. Informacja jakoby po raz pierwszy dodane zostały cytaty z Petrarcki i Dantego w tym właśnie wydaniu jest nieścisła. Były one również w wydaniach wcześniejszych, przy czym informacji na ten temat należy szukać w kolofonach (znajduje się zresztą również w kolofonie wydania z 1517 r.), a nie na kartach tytułowych.

(lub w obrębie tekstu głównego) zamieszczono informacje o pochodzeniu fragmentów. Pod względem kompozycji *Polyanthea* kontynuowała więc model średniowieczny znany ze wspomnianego *Manipulus florum*. Jednak kolejni redaktorzy szli z duchem czasu. Amantius wyraźnie już pod wpływem Erazmowych *De copia verborum et rerum* próbował zrealizować znajdującą się tam sugestię, że materiał można uporządkować częściowo według rodzajów i gatunków cnót i wad¹⁴. Objawiło się to głównie zamieszczeniem rozdziału o cnotach i wadach przed właściwym florilegium¹⁵, ale nie miało większego wpływu na kształt haseł *Polyanthei*. Niemniej kontynuatorzy dzieła Mirabellego starali się zgodnie z ówczesną teorią i praktyką zbiorów miejsc wspólnych grupować materiał tematycznie, układając zawartość haseł głównych (*tituli*) według określających kolejne podkategorie nagłówków (*capita*)¹⁶.

Prostą i klarowną budową (szczególnie w nowszej redakcji), a także wszechstronną użytecznością odznaczała się inna ciesząca się niesłabnącą przez cały okres nowożytny sławą antologia. Mowa o zbiorze kaznodziejskich przykładów publikowanym pierwotnie anonimowo pod tytułem *Speculum exemplorum*. Podobnie jak *Manipulus florum* ma on średniowieczną proveniencję, choć nie jest już efektem renesansu XII w., lecz raczej schyłkowym dziełem ruchu religijnej odnowy zwanego *devotio moderna*.

Niewątpliwie kompendium to powstało w Niderlandach. Pierwodruk ukazał się w Deventer w oficynie Richarda Paffraeta z datą 2 maja 1481 r.¹⁷ Inkunabułowe wydania kolekcji nie zawierały nazwiska zbieracza i pierwszego redaktora (jeśli był on jeden). Badacze jednak starali się ustalić personalia twórcy tego popularnego dzieła. Wysiłki te zaowocowały dwoma wskazaniami. Pierwszy z typowanych autorów to Aegidius Aurifaber, zmarły w 1466 r. kartuz z klasztoru Sionsberg w Noordgouwe niedaleko Zierikzee w Zelandii¹⁸. Jednak ta atrybucja została podważona i jako twórcę zbioru podaje się dziś Johannesę (Jana) Buschę (1399–ok. 1480)¹⁹, augustianina z Windesheim, reformatora zakonu w duchu

¹⁴ *Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia* [...], t. 1: *De copia verborum ac rerum libri duo*, Lugduni Batavorum cura et impensis Petri Vender 1703, kol. 100. Erasmus, *Collected Works*, vol. 24: *The Copia. Foundations of the Abundant Style*, tłum. i przyp. B. I. Knott, 1978, s. 636.

¹⁵ Chodzi o rozdział: *Definitiones virtutum ac vitiorum, hinc inde ex classicis authoribus Graecis ac Latinis ab Amantio exquisitae*.

¹⁶ Więcej o tym vide W. Pawlak, *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Lublin 2012, s. 367–368.

¹⁷ Zdygitalizowany egzemplarz dostępny na stronie: https://books.google.pl/books?id=UBtiAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (d.d. 21.04.2021).

¹⁸ Vide B. Kruitwagen, *Het „Speculum exemplorum”*, „Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem”, 29 (1905), s. 329–368.

¹⁹ S. Van der Woude, *Johannes Busch. Windesheimer kloosterreformer en kroniekschrijver*, Edam 1947, s. 154–156. Vide np. M. A. Polo de Beaulieu, „*Dialogus miraculorum*”: *The Initial*

wspomnianej *devotio moderna*, autora *Liber de reformatione monasteriorum* i kroniki augustianów z Windesheim²⁰. Przy czym Aurifaber nie zniknął całkowicie i pojawia się jako twórca omawianej antologii w inwentarzach i bazach bibliotecznych od naszego rodzimego NUKAT po Bibliotekę Kongresu. Warto w tym kontekście zwrócić uwagę także na adnotację w *Bibliografii polskiej*, gdzie Aegidius Aurifaber został przedstawiony jako autor drugiej redakcji zbioru, która ukazała się w Kolonii w 1485 r.²¹ I nawet jeśli pominąć datę śmierci kartuza, która wyklucza go jako redaktora kolońskiej edycji, to pobieżny ogląd tego wydania z oficyny Johanna Koelshoffa nie wskazuje ani żadnych istotnych różnic wobec pierwodruku w układzie antologii, ani nie zawiera informacji o ewentualnej roli Aurifabera w jej powstaniu²².

Obecne wysiłki zmierzające do ustalenia tożsamości kolekcjonera kaznodziejskich przykładów nie zmieniają faktu, że dla wydawców wczesnonowożytnych *Speculum exemplorum* uchodziło za zbiór anonimowy, choć na kartach tytułowych niektórych późniejszych edycji eksponowano nazwisko drukarza działającego w Hagenau, Henryka Grana, spod którego pras na przełomie XV i XVI w. wychodziły edycje omawianego florilegium i błędnie upatrywano w nim wydawcę pierwodruku²³. Jednak i Aurifabera nie należy chyba całkiem skreślać w kontekście powstawania *Speculum exemplorum*, skoro jego nazwisko pojawia się pośród autorów kolekcji przykładów spisanych i zamieszczanych w jednym z indeksów w edycjach redagowanych przez Joannesa Majora. A to właśnie ten jezuita i jego wysiłki edytorsko-redakcyjne sprawiły, że średniowieczna kolekcja dostała drugie życie, stając się jednym z najpopularniejszych kompendiów kaznodziejskich nowożytnej Europy.

Source of Inspiration for Johannes Gobi the Younger's „Scala coeli”?, w: *The Art of Cistercian Persuasion in the Middle Ages and Beyond. Caesarius of Heisterbach's „Dialogue on Miracles” and Its Reception*, ed. by V. Smirnova, M. A. Polo de Beaulieu and J. Berlioz, Leiden 2015, s. 209.

²⁰ Więcej na ten temat vide B. Lesser, *Johannes Busch: Chronist der Devotio moderna. Werkstruktur, Überlieferung, Rezeption*, Frankfurt am Main, 2005.

²¹ Vide K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 22, Kraków 1908, s. 47.

²² Zdygitalizowany egzemplarz tejże edycji vide: <https://books.google.be/books?vid=GENT90000177971&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false> (d.d. 21.04.2021).

²³ Vide np. *Magnum speculum exemplorum ex plus quam septuaginta auctoribus pietate, doctrina et antiquitate venerandis, variisque historiis, tractatibus et libellis olim excerptum et primo editum a D[omino] Henrico Gran Germano circa annum Domini 1480, deinde vero ab innumeris mendis vindicatum et variis notis auctorumque citationibus illustratum ac novorum exemplorum appendice locupletatum per quendam Patrem e Societate Iesu nunc demum in hac editione, aliiquae irreperant mendis purgatum et nova miraculorum B[eatae] Virginis et S[ancti] Rosarii appendice auctum per [...] Augustinum Petretum de Regio lectorem theologum Ord[inis] Praedicatorum recentibus adiectis notis atque citationibus cum indice locorum communium utilissimo*, Venetiis: Petrus Bertanus, 1605. Zdygitalizowany egzemplarz dostępny na stronie: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5322451091&view=1up&seq=5> (d.d. 21.04.2021).

Nim jednak przejdziemy do omawiania edycji Majora i następujących po niej dalej zmian, warto przyjrzeć się pierwotnemu kształtowi zbioru, gdyż jest on niejednorodny i może wskazywać, że w jego powstaniu brał udział więcej niż jeden kolekcjoner lub że osoba odpowiedzialna za kształt antologii porządkowała ją w sposób niekonsekwentny według przeciwstawnych koncepcji. Pierwotna redakcja zawiera w sumie 1266 egzemplów²⁴ podzielonych na dziesięć ksiąg zwanych tu *distinctiones* i ponumerowanych w ich obrębie. Kompozycja wewnętrzna pierwszych ośmiu części nie została podporządkowana pojęciom (*tituli*), według których został ułożony alfabetyczny indeks (*tabula exemplorum*), ułatwiający poruszanie się po zbiorze, lecz wyznaczają ją źródła, z których pochodzą zebrane przykłady. Zupełnie inny ład panuje w dwóch ostatnich księgach. Dokładnie od czwartego exemplum *distinctio* dziewiątej aż do jej końca porządek wyznaczają nie dzieła, lecz zagadnienia z *tabula exemplorum* w układzie mniej więcej alfabetycznym, począwszy od *adulterium* aż po *usura*. Część tę zamyka hasło *idolum*, pierwotnie zapisywane zapewne jako *ydolum*. Ostatnią *distinctio*, która jest anonsowana w żywej paginie jako „noviter conscripta”, wyróżnia przede wszystkim charakter wykorzystanych źródeł, gdyż w przeciwieństwie do poprzednich skomponowanych z ekscerptów tekstów łacińskich zawiera ona przykłady, które – jak należy wnosić z podtytułu – autor antologii poznał z wiarygodnych relacji, odkrył opisane w germańskich księgach albo których sam był świadkiem (*exempla quae aut verissima relatione didici, aut in libris teutonicis scripta inveni vel ipse facta cognovi*). Jej układ również odbiega od kompozycji poprzednich części. Tym razem przykłady poprzedzono krótkim opisem zagadnienia, które obrazują czy raczej wyjaśniają. To wewnętrzne zróżnicowanie może wskazywać, że pierwsza redakcja *Speculum exemplorum* jest w istocie zlepkiem trzech (a może i więcej) różnych zapewne rękopiśmiennych antologii, budowanych według odmiennych wzorów kompozycyjnych i na podstawie zupełnie innego materiału źródłowego. W tym też zapewne kontekście należałoby odczytywać pierwotny tytuł dzieła *Speculum exemplorum ex diversis libris in unum laboriose collectum* i to niezależnie od sugestii autora anonimowego prologu przygotowanego do wersji drukowanej, że chodzi tu o liczne dzieła rozmaitych autorów „z różnych ksiąg w jedną pracowicie zebrane”. Na nią zaś składają się wyimki z dialogów Grzegorza Wielkiego oraz listy Piotra Damianiego, które stanowią zawartość *distinctio* pierwszej. W kolejnej pomieszczono fragmenty z *Vitae Sanctorum Patrum Eremitarum* św. Hieronima oraz *Collationes patrum in scetica eremo* Jana Kasjana. Trzecią natomiast zapełniono materiałem z *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* Bedy Czcigodnego oraz *Exordium magnum Ordinis Cisterciensis* Konrada z Eberbach. Dość oczywistym źródłem

²⁴ M. A. Polo de Beaulieu, „*Dialogus miraculorum*”..., s. 210.

jest *Speculum historiale* Wincentego z Beauvais obficie wykorzystane w *distinctio* czwartej. Z tej encyklopedii pochodzą też zapewne fragmenty sygnowane jako *Scripta Helinandi*, czyli fragmenty kroniki cystersa Helinanda z Froidmont. Kolejną część wypełniły przykłady zaczerpnięte z *Historia ecclesiastica tripartita* Kasjodora oraz *Bonum universale de apibus* Tomasza z Cantimpré. Źródłem aż 103 przykładów przywołanych w części szóstej jest *Dialogus miraculorum* innego cystersa, mianowicie Caesariusa z Heisterbach, które jednak mogły trafić do antologii za pośrednictwem *Scala coeli* Joannesa Gabiusa. Kolejne dwie *distinctiones* wypełniają opowieści wypisane z rozmaitych żywotów świętych, głównie eremitów, ale też Jana Jałmużnika czy św. Franciszka.

Nieco większym wyzwaniem jest ustalenie źródeł dwóch ostatnich części. Dziewiąta księga zgodnie z zapowiedzią została złożona *ex diversorum auctorum scriptis*. Przy czym oprócz świętych Hieronima, Augustyna czy Grzegorza z Tours wyraźnie widoczni są pisarze nowsi, tworzący w XIII, XIV, a nawet XV w. Poza wspomnianymi już kompilatorami, jak Wincenty z Beauvais czy Joannes Gabius, można spotkać fragmenty z *Sermones vulgares* Jakuba z Vitry, słynnej książki o czarach i czarownicach *Formicarius* Johannes Nidera, *De bono morali et remediis contra peccata* Jakuba z Paradyża czy *Sermones quadragesimales* Roberta Caracciola.

Problem źródeł był istotną kwestią przy pracy nad nową redakcją. Dzieła tego podjął się związany z ośrodkiem we flandryjskim Douai jezuita Jean Major (ok. 1542–1608). Efektem było wydanie opublikowane po raz pierwszy w 1603 r. w oficynie Baltazara Bellerusa pod zmodyfikowanym tytułem *Magnum speculum exemplorum*, z pominięciem na karcie tytułowej nazwiska twórcy odnowionej wersji średniowiecznego kompendium²⁵. Trzeba zaznaczyć, że nowy redaktor zabrał się do swego zadania jak na świadomego edytora-filologa przystało. W *Praemonitiones ad candidum lectorem* na podstawie informacji wewnątrztekstowych starał się ustalić historię powstania pierwowzoru i pochodzenie domniemanego autora. Omówił chronologię znanych sobie inkunabułów. A wreszcie zgodnie z duchem czasu i ówczesną praktyką podnoszącą użyteczność kompendium zaopatrzył swą edycję w liczne indeksy, pośród których znalazł się katalog autorów, z których wzięto przykłady, a dodajmy na marginesie, że sporo wysiłku włożył redaktor w dokładne wskazanie miejsca pochodzenia egzemplów, co znalazło odzwierciedlenie w podpisach pod nimi. Jednak nie wszystkie miejsca

²⁵ *Magnum speculum exemplorum, ex plusquam sexaginta autoribus pietate, doctrina et antiquitate venerandis variisque historiis, tractatibus et libellis excerptum, ab anonymo quodam, qui circiter annum Domini 1480 vixisse deprehenditur. Opus ab innumeris mendis et fastidiosis breviationibus vindicatum, variis notis autorumque citationibus illustratum per quemdam P[atrem] e S[ocietate] J[esu] ac demum per eundem novorum exemplorum appendice locupletatum*, Duaci: B. Bellerus, 1603. Zdygitalizowany egzemplarz dostępny na stronie: https://reader.digitale-sammlungen.de/fs1/object/display/bsb10686201_00003.html (d.d. 21.04.2021).

zaopatrzone we wzmianki źródłowe udało się Majorowi ustalić, co znalazło wyraz w krótkim spisie dzieł niezidentyfikowanych.

Dziś niektóre z tych źródeł możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa wskazać. I tak nieznanne Majorowi *Itinerarium Dietmari* to najpewniej relacja określana jako *Liber peregrinationis* Mistrza Thietmara, niemieckiego pielgrzyma, który odwiedził Ziemię Świętą w latach 1217–1218²⁶, a jego sprawozdanie z owej wyprawy trafiło do szerszego obiegu czytelniczego w czasach późnego średniowiecza na fali wzmożonego zainteresowania podróżami pątniczymi do Jerozolimy²⁷. Z kolei dzieło opisywane jako *Liber de ortu sive origine Carthusiensis* to być może praca niemieckiego kartuzia Henryka Egera z Kalkaru znana jako *Ortus et decursus Ordinis Cartusiensis*. W księdze tej znajduje się m.in. passus o wywodzącym się z tegoż zakonu św. Hugonie, biskupie Lincoln²⁸, jednak kolejne niezidentyfikowane przez Majora źródło sygnowane jako *Magna legenda S[ancti] Hug[onis] Lincolniensis episcopi Ord[inis] Carthusiensis* to najprawdopodobniej pochodząca z ok. 1212 r. *Magna vita Sancti Hugonis* autorstwa innego kartuzia, Adama opata z Eynsham. Oczywiście fragmenty żywotu św. Hugona wcale nie musiały zostać zaczerpnięte bezpośrednio, gdyż stanowił on jedno ze źródeł encyklopedii Wincetego z Beauvais, z której z kolei czerpał wiadomości zarówno wspomniany kronikarz kartuzów, jak i nasz kolekcjoner egzemplów. Tajemniczy *Liber qui dicitur Speculum humanae salvationis* to najpewniej znany pod tym tytułem, a powstały ok. 1324 r. ilustrowany manuskrypt przypisywany kolejnemu kartuzowi Ludolfowi z Saksonii, temu samemu, który kojarzony jest ze *Speculum vitae Christi*, określanym też po prostu jako *Vita Christi*, co zachęca do zestawienia go z nierozpoznaną przez Majora źródłową adnotacją *Liber qui dicitur Vita Iesu*. Być może *Gesta summorum pontificum* wymienione obok *Chronica imperatorum* to w istocie jedno bardzo popularne w średniowiecznej Europie, o czym świadczy ponad 400 kopii, opracowanie autorstwa dominikanina Marcina z Opawy, zwanego też Marcinem Polakiem, tytułowane w odpisach a to jako *Gesta summorum pontificum et imperatorum*, a to właśnie jako *Chronicon summorum pontificum imperatorumque*. Była to zresztą praca kompilacyjna o charakterze nie tyle historiograficznym, ile encyklopedycznym przygotowana m.in. na użytek kaznodziejów²⁹.

²⁶ Relacja z pielgrzymki Thietmara zachowana w kilku manuskryptach była wydawana pod tytułem *Magistri Thietmari Iter ad Terram Sanctam anno 1217*, ed. T. Tobbler, St. Galli et Bernae 1851, albo też *M[agistri] Thietmari Historia de dispositione Terrae Sanctae*, rec. J. C. M. Laurent, Hamburg 1852.

²⁷ Vide H. Manikowska, *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wrocław 2008, s. 37.

²⁸ Vide H. B. C. W. Vermeer, *Het tractaat „Ortus et decursus Ordinis Cartusiensis” van Hendrik Egher van Kalkar met een biographische inleiding*, Wageningen 1929, s. 117.

²⁹ Więcej na ten temat vide J. Soszyński, *Kronika Marcina Polaka i jej średniowieczne tradycje rękopiśmienne w Polsce*, Warszawa 1995.

Pewne braki w wiedzy o źródłach pierwowzoru nadrabiał Major konsekwencją we wprowadzaniu w opracowywanym materiale klarownego ładu. Trudno przy tym mówić tu o jakimś nowatorstwie. Twórca nowej wersji podporządkował bowiem całość zasadzie kompozycyjnej znanej choćby z *Manipulus florum* i zastosowanej w dziewiątej *distinctio* pierwowzoru. Materiał został więc pogrupowany według uporządkowanych alfabetycznie pojęć (zagadnień), które wyznaczała znana z inkunabułów *tabula exemplorum*.

Odnowione *Zwierciadło przykładów* musiało się spotkać z dużym zainteresowaniem, skoro w samej oficynie Bellerusa niemal co roku wychodziło nowe wydanie, a do tego antologię drukowano w Kolonii, Antwerpii i Wenecji. O jej powodzeniu, podobnie jak to było w przypadku kompendium Tomasza z Irlandii czy *Polyanthei*, świadczy również nacisk na wewnętrzny rozrost opracowania demonstrowany na kartach tytułowych kolejnych edycji. I tak pierwodruk redakcji Majora został opatrzony informacją, że zawiera przykłady pochodzące od ponad sześćdziesięciu autorów, a ponadto nowy redaktor powiększył je o ponad sto sześćdziesiąt egzemplów. Ale już wenecka edycja z 1605 r. chwali się przeszło siedemdziesięcioma autorami i dodatkiem maryjnym sporządzonym przez dominikanina Agostina Petrettiego³⁰. Jednak karty tytułowe antologii opublikowanej dwa lata później w Antwerpii³¹, podobnie jak trzeciej edycji z drukarni Bellerusa podają już przeszło osiemdziesięciu autorów. Ta liczba, choć anonsowała kolejne wydania przez dłuższy czas, co może wiązać się ze śmiercią jezuickiego redaktora, nie powstrzymała procesu poszerzenia kompendium, skoro wydanie z 1633 r. reklamuje się jako wykorzystujące już ponad setkę rozmaitych źródeł³².

³⁰ Vide *Magnum speculum exemplorum* [...], Venetiis: Petrus Bertanus, 1605.

³¹ *Magnum speculum exemplorum ex plusquam octoginta auctoribus pietate, doctrina et antiquitate venerandis, variisque historiis, tractatibus et libellis excerptum ab anonymo quodam, qui circiter annum Domini 1480 vixisse deprehenditur. Opus variis notis Autorumque citationibus illustratum et centum sexaginta exemplis locupletatum* [...] studio R[everendi] P[atris] Ioannis Maioris Societatis Iesu Theologi. Editio tertia omnium commodissima, in qua singula exempla ad suos titulos seu locos communes ordine alphabetico distributos seu locos communes ordine alphabetico distributos apta serie revocata inveniuntur cum tribus indicibus utilissimis, Antverpiae: Ioannes Keerbergius, 1607. Zdygitalizowany egzemplarz dostępny na stronie: https://books.google.pl/books?id=Ih1IAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (d.d. 21.04.2021).

³² *Magnum speculum exemplorum ex plusquam centum auctoribus pietate, doctrina et antiquitate venerandis, variisque historiis, tractatibus et libellis excerptum ab anonymo quodam, qui circiter annum Domini 1480 vixisse deprehenditur. Opus variis notis Autorumque citationibus illustratum et centum sexaginta exemplis locupletatum, quae stellulae signo dignoscuntur, studio R[everendi] P[atris] Ioannis Maioris Societatis Iesu Theologi. Hac novissima editione citationibus et ex Floribus exemplorum seu Catechismo historiali R[everendi] P[atris] Ioannis Davrouitii eiusdem Societatis Theol[ogi] selectoribus* [...] auctum [...]. Cum tribus indicibus utilissimis, Duaci: ex officina Balthazaris Belleri, 1633. Zdygitalizowany egzemplarz dostępny na stronie: <https://books.google.pl/books?id=dj8KppBIItIC&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Jean+Major%22&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwjIqan9maPvAhXEXIsKHZJJDKoQ6AEwBnoECAgQAg#v=onepage&q&f=false> (d.d. 21.04.2021).

Podobnie jak to było w przypadku *Polyanthei*, widać też dążność do wciągania w obręb nieustająco popularnej i regularnie publikowanej antologii zasobów innych kolekcji. W ograniczonym zakresie robili to już twórcy pierwowzoru sięgający bez oporów do *Scala coeli* czy *Speculum maius*. Tym razem wydawcy oficjalnie włączyli przełożoną w 1614 r. na łacinę pracę jezuitę Antoine'a d'Averoulta zatytułowaną *Flores exemplorum sive Catechismus historialis*, której francuski pierwodruk ukazał się w 1603 r.

Ze względu na przydatność w pracy kaznodziejskiej, która łączyła się z koniecznością dostosowania wykorzystywanych przykładów do językowych kompetencji słuchaczy, kompendium Majora zyskało zupełnie nowe odsony, mianowicie w językach wernakularnych. Dość prędko, bo już w 1612 r., została udostępniona polskojęzyczna wersja antologii, a to dzięki przekładowi jezuitę Szymona Wysockiego³³. Zmiana języka pociągnęła za sobą korektę redakcyjną, wymuszoną koniecznością dostosowania układu alfabetycznego do polskich odpowiedników pojęć, według których uporządkowano zawartość. Nowa redakcja pozwoliła też na wprowadzenie w obręb głównej części zawartości suplementu zawierającego kilka pominiętych przykładów, który we wcześniejszych łacińskich edycjach drukowano na końcu tomu. Podstawą przekładu mogło być wydanie z Douai z roku 1608³⁴, ale tłumacz miał świadomość istnienia różnych edycji, co jasno wyraził w przedmowie kierowanej do Anny Kostczanki, księżnej Ostrogskiej, wojewodziny wołyńskiej:

Wzbudził Pan Bóg przed stem i trzydziestą lat jednego dobrego człowieka, który, tak mniemam, iż dla pokory nie oznajmił imienia swego, zebrawszy je [tj. dobre przykłady – M. P.] w jedno, nazwał po łacinie *Speculum exemplorum*. Aż oto przed kilką lat jeden zakon naszego kapłan, świętą pracą one, dawszy jej kredenc przypisanim autorów, skąd który przykład wzięty jest i o samych autorach świadectwo wydawszy, jako się w łacińskim egzemplarzu pokazuje, nadto sto i sześćdziesiąt ich przyczyniwszy, szczęśliwie tę robotę odprawił, dawszy jej imię *Magnum speculum exemplorum*, sam, jako mamy nadzieję, do nieba po zapłatę poszedł. Tę księgę we trzech leciech trzykroć drukowano w różnych miastach niemieckich, stąd się pokazuje, jako ta posługa tego kapłana ludziom pożądana i przyjemna była. Aż teraz ja ostateczny sługa Boży za łaską i błogosławieństwem jego w nasz język polski przełożyłem ją, odrzuciwszy kilkadziesiąt starych przykładów, częścią dlatego, żeby księga miąższością się nie ospęciła, częścią też, iż takowe to były, które mało ku zbudowaniu wagi mieć się zdały, nowych się też nieco przyczyniło³⁵.

³³ *Wielkie zwierciadło przykładów więcej niżli z ośmidziesiąt autorów pobożnością, nauką i starowiecznością przeznaczonych także z rozmaitych historyj, traktatów i książek wyjęte przez jednego niemianowanego, który żył około Roku Pańskiego 1480, teraz za pracą i staraniem ks. Jana Majora Societatis Jesu teologa dowodem samych autorów objaśnione, tudzież też więcej niżli stem i sześćdziesiąt przykładów rozszerzone a na ostatek przez ks. Symona Wysockiego [...] na polskie przełożone [...]*, Kraków: Jan Scharffenberger, 1612. Zdygitalizowany egzemplarz (zdefektowany) dostępny na stronie: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=407> (d.d. 21.04.2021).

³⁴ Vide B. Walczak-Sroczyńska, „*Wielkie zwierciadło przykładów*” – dzieje tekstologiczne, „*Slavia Orientalis*” 1976, nr 4, s. 502.

³⁵ *Wielkie zwierciadło przykładów...*, k. [a₃] r.

Z powyższego wprowadzenia jasno wynika, że Wysocki dokonał spolszczenia, modyfikując nieco zawartość pierwowzoru, który został przez niego uznany za miejscami przestarzały bądź nieodpowiedni do funkcji, jakie dzieło w jego mniemaniu miało pełnić. Trudno powiedzieć, czy nieprzystawalność jakichś egzemplów do potrzeb polskich słuchaczy z początku XVII w. była rzeczywistą przyczyną dokonywanych skrótów, czy może przemawiały za tym inne względy, np. chęć szybszego ukończenia pracy nad niezwykle przydatną w pracy duszpasterskiej książką, faktem jest natomiast, że głównie na skracaniu polegały modyfikacje jezuitów, a nieliczne przykłady, które mogłyby uchodzić za nowe, pochodzą *de facto* ze wspomnianego suplementu. Wysocki dokonywał skrótów zarówno w obrębie pojęć (brak np. odpowiedników znanych z redakcji Majora tytułów: *acedia*, *bigamia*, *crines*, *scriptor piorum librorum* czy *Festi V[enerabilis] Sacramenti institutio*, jak i pośród przykładów ilustrujących poszczególne pojęcia, a nawet w obrębie samych egzemplów. Nie są to zmiany wypaczające sens bądź funkcję pierwowzoru.

Adaptacja Wysockiego także okazała się pewnym fenomenem pod względem trwałości i swoistej płodności. Doczekała się kolejnego wydania w 1621 r.³⁶, a nawet nowych redakcji w latach 1633³⁷ i 1690³⁸. Warto przy tym zwrócić uwagę,

³⁶ *Wielkie zwierciadło przykładów: Więcej niżli z ośmudziesiąt pisarzów [...] także z rozmaitych historyj i traktatów [...] wyjęte przez jednego niemianowanego, który żył około roku [...] 1480; potym przez ks. Jana Majora [...] objaśnione [...] rozszerzone [...] i na ostatek przez ks. Symona Wysockiego [...] na polskie znowu przełożone i sporządzone...*, Kraków: Maciej Jędrzejowczyk, 1621 (BUW SD. 714.2246).

³⁷ *Wielkie zwierciadło przykładów, więcej niżli z ośmiudziesiąt pisarzów pobożnością, nauką i starowiecznością przezacnych, także z rozmaitych historyj i traktatów kościelnych wyjęte przez jednego niemianowanego, który żył około roku 1480, potym przez ks. Jana Majora SJ dowodem samych autorów objaśnione: tudzież więcej niżli dwiema tysiącami przykładów rozmaitych rozwiędzone, potym przez ks. Antoniego Davroulciusa SJ, który wielce znamienitą księgę Flores exemplorum abo Catechismum historiale wydał szerzej napisane, a na ostatek przez ks. Szymona Wysockiego przełożone a teraz po trzeci raz przez ks. Jana Lesiowskiego SJ z przyczynieniem wielu przykładów i poprawą wielu omyłek sporządzone. Każdy nowy tytuł i przykład z gwiazdką jest oznaczony i do swych tytułów i materyjej porządkiem obiecadla polskiego na miejscu swym położony [...]*, Kraków: Antoni Wosiński, 1633. Egzemplarze tego wydania dostępne są w Bibliotece UW Sd. 714.292, Sd. 714.275.

³⁸ *Zwierciadło przykładów z różnych pisarzów pobożnością, nauką i starożytnością przezacnych, także z rozmaitych historyj i traktatów kościelnych wyjęte naprzód przez ks. Jana Majora Societatis Jesu objaśnione, potym przez ks. Antoniego Davroulciusa Societ. Iesu rozszerzone*, t. 1, Kalisz: Drukarnia Kolegium SJ, 1690. Zdygitalizowany wolumin dostępny na stronie: https://books.google.pl/books?id=2C5jAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (d.d. 21.04.2021). *Zwierciadło przykładów z różnych pisarzów [...] także z rozmaitych historyj i traktatów kościelnych wyjęte*, t. 2: *Naprzód przez ks. Jana Majora Societatis Jesu, objaśnione; potym przez ks. Antoniego Dauroulcysa Societatis Jesu, rozszerzone*, Kalisz: Drukarnia Kolegium Societatis Jesu, 1691. Zdygitalizowany wolumin dostępny na stronie: <https://books.google.pl/books?id=qU5RAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false> (d.d. 21.04.2021).

że polskie edycje uwzględniały rozwój pierwowzoru. I tak do opracowania z 1633 r., przeredagowanego, poprawionego i uzupełnionego przez Jana Lesiowskiego, włączono *Flores exemplorum* d'Averoult. Praca polskiego jezuita stała się też podstawą przekładów na inne języki słowiańskie³⁹, przekłady te funkcjonowały już tylko w obiegu rękopiśmiennym⁴⁰. Jednak w 2004 r. drukiem ukazało się *Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Joana Prystopskiego z 1723 roku*, którego podstawą była edycja adaptacji Wysockiego z 1621 r. I choć mamy tu ewidentnie do czynienia z pracą edytorską przygotowaną na potrzeby badawcze i kierowaną do grona specjalistów, to przecież jest to kolejna faza długotrwałego żywota jednej antologii, tyle że w nowej, tym razem naukowej odsłonie.

Bibliografia

- Adagia sive sententiae proverbiales* [...], Argentorati: Josias Rihelius, 1596.
- Alsheimer, Rainer, *Das Magnum Speculum Exemplorum als Ausgangspunkt populärer Erzähltraditionen. Studien zu seiner Wirkungsgeschichte in Polen und Russland*, Bern–Frankfurt am Main 1971.
- Anthologia sive Florilegium rerum et materiarum selectarum* [...] *ex sacris literis, patribus item aliisque linguae Graecae et Latinae scriptoribus probatis collectum* [...], Argentorati: Wilhelm Christian Glaser, 1631.
- Beyerlinck, Laurens, *Magnum theatrum vitae humanae* [...], t. 1–7, Coloniae Agrippinae: Arnoldus et Antonius Hieratus, 1631.
- Blair, Ann, *Reading Strategies of Coping With Information Overload ca 1550–1700*, „Journal of the History of Ideas”, vol. 64 (2003), nr 1, s. 11–28.
- Blair, Ann, *Too Much to Know. Managing Scholarly Information Before the Modern Age*, New Haven–London 2010.
- Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia* [...], t. 1: *De copia verborum ac rerum libri duo*, Lugduni Batavorum: Petrus Vender, 1703.
- Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Supplement der Erstaussgabe*, herausg. von A. Henkel, A. Schöne, Stuttgart 1976.
- Erasmus, *Collected Works*, vol. 24: *The Copia. Foundations of the Abundant Style*, tłum. i przyp. B. I. Knott, 1978.

³⁹ Więcej o polskich oraz rosyjskich przekładach *Magnum speculum exemplorum* vide R. Alsheimera, *Das Magnum Speculum Exemplorum als Ausgangspunkt populärer Erzähltraditionen. Studien zu seiner Wirkungsgeschichte in Polen und Russland*, Bern–Frankfurt am Main 1971; vide też Barbara Walczak-Sroczyńska, *Z dziejów polsko-rosyjskich związków kulturalnych w XVII wieku. (Wschodniosłowiańska recepcja „Wielkiego zwierciadła przykładów”)*, „Przegląd Humanistyczny” 1976, nr 7, s. 19–29.

⁴⁰ Więcej na ten temat vide E. Rudolf-Ziółkowska, *Wstęp*, w: *Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Joana Prystopskiego z 1723 roku*, oprac. Elżbieta Rudolf-Ziółkowska, Kraków 2004, s. 13–14.

- Estreicher, Karol, *Bibliografia polska*, t. 22, Kraków 1908.
- Florilegii magni seu Polyanthae floribus novissimis sparsae libri XX* [...], Argentorati: Haeredes Lazari Zetzneri, 1645.
- Florilegii magni seu Polyanthae tomus secundus*, Argentorati: Haeredes Lazari Zetzneri, 1624.
- <https://manipulus-project.wlu.ca/index.html> (d.d. 21.04.2021).
- Kruitwagen, Bonaventura, *Het „Speculum exemplorum”*, „Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem”, 29 (1905), s. 329–368.
- Lesser, Bertram, *Johannes Busch: Chronist der Devotio moderna. Werkstruktur, Überlieferung, Rezeption*, Frankfurt am Main, 2005.
- Loci communes sive Florilegium rerum et materiarum selectarum [...] ex sacris literis, patribus item, aliisque linguae Graecae et Latinae scriptoribus probatis collectum*, Argentorati: Josiae Rihelii Haeredes, 1598.
- Magistri Thetmari Iter ad Terram Sanctam anno 1217*, ed. T. Tobbler, St. Galli et Bernae 1851.
- M[agistri] Thietmari Historia de dispositione Terrae Sanctae*, rec. J. C. M. Laurent, Hamburg 1852.
- Magnum speculum exemplorum* [...], Duaci: Balth[asar] Bellerus, 1603.
- Magnum speculum exemplorum* [...], Venetiis: Petrus Bertanus, 1605.
- Magnum speculum exemplorum* [...], Antverpiae: Ioannes Keerbergius, 1607.
- Magnum speculum exemplorum* [...], Duaci: Balthazar Bellerus, 1633.
- Manikowska, Halina, *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wrocław 2008.
- Maracci, Ippolito, *Polyanthea Mariana in libros XVIII distributa* [...], Coloniae Agrippinae: Petrus Ketteler, 1684.
- Mejor, Mieczysław, *Polyanthea Nova von Joseph Lange: ein Exampel der neulateinischen Florilegia*, w: *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies. Copenhagen 12 August to 17 August 1991*, „Medieval and Renaissance Texts and Studies”, vol. 120, Tempe, Arizona 1997, s. 651–663.
- Moss, Ann, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford 1996.
- Pawlak, Wiesław, *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Lublin 2012.
- Polo de Beaulieu, Marie Anne, „*Dialogus miraculorum*”: *The Initial Source of Inspiration for Johannes Gobi the Younger’s „Scala coeli”?*, w: *The Art of Cistercian Persuasion in the Middle Ages and Beyond. Caesarius of Heisterbach’s „Dialogue on Miracles” and Its Reception*, ed. by V. Smirnova, M. A. Polo de Beaulieu and J. Berlioz, Leiden 2015.
- Polyanthea. Opus suavissimis floribus exornatum, compositum per Dominicum Nanum Mirabellium [...] ad communem utilitatem*, Saonae: Franciscus de Silva, 1503.
- Polyanthea* [...], in libera Argentina: Matthias Schurerius, 1517.
- Rouse, Richard, Rouse, Mary, *Preachers, Florilegia and Sermons: Studies on the „Manipulus Florum” of Thomas of Ireland*, Toronto 1979.

- Rudolf-Ziółkowska, Elżbieta, *Wstęp*, w: *Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Joana Prystopskiego z 1723 roku*, oprac. E. Rudolf-Ziółkowska, Kraków 2004.
- Soszyński, Jacek, *Kronika Marcina Polaka i jej średniowieczne tradycje rękopiśmienne w Polsce*, Warszawa 1995.
- Spanner, Andreas, *Polyanthea sacra* [...], t. 1–2, Venetiis: Michael Haertz, 1709.
- Vermeer, Hendrina Beytje Clasina Willemina, *Het tractaat „Ortus et decursus Ordinis Cartusiensis” van Hendrik Egheer van Kalkar met een biographische inleiding*, Wageningen 1929.
- Vosters, Simon A., *Love Fever: Guevara, Gruterus, Catsius and „Schoonhovius”*, „Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies”, vol. XLVI (1997), s. 279–321.
- Walczak-Sroczyńska, Barbara, „*Wielkie zwierciadło przykładów*” – dzieje tekstologiczne, „*Slavia Orientalis*” 1976, nr 4, s. 493–508.
- Walczak-Sroczyńska, Barbara, *Z dziejów polsko-rosyjskich związków kulturalnych w XVII wieku. (Wschodniosłowiańska recepcja „Wielkiego zwierciadła przykładów”)*, „Przegląd Humanistyczny” 1976, nr 7, s. 19–29.
- Wielkie zwierciadło przykładów* [...] przez ks. Symona Wysockiego [...] na polskie przetłózone [...], Kraków: Jan Scharffenberger, 1612.
- Wielkie zwierciadło przykładów* [...] przez ks. Symona Wysockiego [...] na polskie znowu przetłózone i sporządzone [...], Kraków: Maciej Jędrzejowczyk, 1621.
- Wielkie zwierciadło przykładów* [...] przez ks. Szymona Wysockiego przetłózone, a teraz po trzeci raz przez ks. Jana Lesiowskiego [...] sporządzone [...], Kraków: Antoni Wosiński, 1633.
- Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Joana Prystopskiego z 1723 roku*, oprac. Elżbieta Rudolf-Ziółkowska, Kraków 2004.
- Woude, Sape Van der, *Johannes Busch. Windesheimer kloosterreformatoren en kroniekschrijver*, Edam 1947.
- Zwierciadło przykładów* [...], t. 1, Kalisz: Drukarnia Kolegium SJ, 1690.
- Zwierciadło przykładów* [...], t. 2, Kalisz: Drukarnia Kolegium SJ, 1691.

MAGDALENA PISKAŁA – dr hab., prof. IBL PAN, pracuje w Pracowni Literatury Renesansu i Baroku Instytutu Badań Literackich PAN, zajmuje się literaturą staropolską i nowołacińską tworzoną na terenie Rzeczypospolitej ok. połowy XVII w.